

„Találkoztam boldog cigányokkal is.”¹

Sikerek és küzdelmek a cigányok gazdasági stratégiáiban – antropológiai nézőpontból

Micol Bazzabeni – Manuela Ivone Cuha – Martin Fotta (eds.): *Gypsy Economy. Romani livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century.*²

Kovai Cecília

kovai@rkk.hu

Vigvári András

vigvari.andras@tk.mta.hu

Cigány gazdaság – olvashatjuk a kötet címét a színes, vidám hangulatú könyvborítón, amely némileg tükrözi a könyv tartalmát, perspektíváját és hangvételét. A *Gypsy Economy* tizenegy kulturális antropológiai esettanulmányt magába foglaló kötet, amely főként dél- és kelet-közép-európai cigány közösségekben dolgozó kutatók munkáit mutatja be. A magyarországi társadalomtudományos diskurzusban már a cím is provokatívan hatna. Hiszen a „cigány” ott elsősorban a társadalmi kirekesztést eredményező stigmatizációként értelmeződik, a cigányság gazdasági aktivitása pedig döntőrészt szintén a kirekesztés, a szociálpolitikai ellátásoktól való függés, illetve az egyenlőtlen gazdasági pozíciók leírásán keresztül válik fontos témává. Kevés figyelem irányul azokra a cigány csoportokra (és gyakorlataikra), akik/ amelyek a függési helyzetük meghaladásán és/vagy kijátszásán keresztül etnikus meghatározottságukból gazdasági előnyöket faragnak. A Brazzabeni, Cunha és Fotta által szerkesztett *Gypsy Economy* című kötet a fentiekhez képest kínál új megközelítési módokat. A kötetben szereplő tanulmányok témaválasztása hiánypótló, és felütése újszerű a magyarországi cigányságot vizsgáló társadalomkutatók számára. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy mi indokolja egy tematikus tanulmánykötet létrejöttét, amely a „gypsy economy” kérdését vizsgálja, egyáltalán mit jelent az, hogy „cigány gazdaság”, hogyan kerül el a kötet a szóban rejlő stigmatizációs veszélyeket és az etnikai esszencializmust.

A *Gypsy Economy* szerkesztői nem csupán különböző cigány csoportok gazdasági tevékenységének leírását kísérik meg, hanem sokkal inkább olyan társadalmi

1 Utalás Aleksandar Petrović filmjére.

2 Micol Bazzabeni – Manuela Ivone Cuha – Martin Fotta (eds.) (2015): *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century.* New York: Berghahn

gyakorlatok értelmezésére törekszenek, amelyeken keresztül láthatóvá válnak azok a társadalmi és politikai pozíciók, melyeket a különböző cigány csoportok elfoglalnak az adott társadalmi struktúrában belül. A kötet tehát, ahogy azt Keith Harth utószavában írta, túlmutat a gazdaságetnográfiai leíráson, az antropológia értelmezési eszköztárán keresztül képessé válik komplex társadalmi viszonyrendszerek kritikus elemzésére (Harth 2015). A „gypsy economy” ez esetben egy olyan társadalmi gyakorlatot jelent, amely többnyire a formális intézményrendszerek által nem lefedett területeken zajlik, és amely nem feltétlen levezethető az intézményes hatalom működéséből. Marco Solimene esettanulmánya például azt mutatja meg egy olaszországi vasgyűjtő roma közösség gazdasági tevékenységein keresztül, hogy a hivatalos politikai és médiadiskurzus erőteljes romaellenessége hogyan pacifikálódik az informális viszonyokban, milyen stratégiákkal alakítanak ki többé-kevésbé zökkenőmentes kapcsolatot a romák nem roma klienseikkel. Sara Sama Acedo írása pedig egy portugáliai lókereskedő cigány család mozgásainak példájával világít rá, hogy a „vándoréletmódot” szabályozó törvényekből nem feltétlenül vezethető le közvetlenül a lókupec cigány közösségek viselkedése, hiszen e közösségek fő stratégiája mindig is a hivatalos intézményrendszerek réseiben, repedéseiben történő mozgás volt. A tanulmányok egyik fő kritikai potenciálja az antropológiai perspektívában található, amely megmutatja a marginális közösségek megküzdési és ellenállási stratégiáit.

Ez a kritika azonban más természetű, mint amelyet a döntően szociológiai irányultságú hazai cigánykutatásokban megszokhattunk. A szociológiai vizsgálatok során a „cigány” marginális társadalmi pozíciót és strukturális kirekesztést jelent, a kutatások pedig főként a hivatalos társadalmi intézményekhez (mint oktatási rendszer, munkaerőpiac, egészségügyi és segélyezési rendszer) fűződő viszonyokon keresztül fogalmazzák meg kérdéseiket. A szóban forgó intézményrendszerek felől nézve a marginális pozíció nyilvánvalónak látszik; a kritika arra irányul, hogy ezek az intézmények hogyan termelik újra az előnytelen strukturális pozíciókat. A *Gypsy Economy* tanulmányai nem pusztán perspektívát váltanak, ahonnan nézve látszanak a marginális pozícióban élő közösségek megküzdési stratégiái, hanem az antropológia alapelvét, a relativizmust követve helyenként magára a pozíció alávetettségének az egyértelműségére is rákérdeznek. Hiába tűnnek szociológiai perspektívából például a Catalina Tesar tanulmányában szereplő romániai cortoratik marginális helyzetű csoportnak, hogyha a közösség értékrendszerében más kritériumok szerint határozódik meg az előnyös és előnytelen társadalmi pozíció. De vehetjük példának a Natalie Manrique által kutatott andalúziai cigány közösséget, ahol a kapitalista felhalmozási stratégiák helyett a maussi ajándékozás gesztusaival erősítik a romák saját pozíciójukat, következképpen a kapitalista társadalmak marginalitáskritériumai mintha érvényüket vesztenék. Hasonlóképpen Martin Olivera cikke is azt mutatja be, hogy a romániai „gáborok” értékrendszere szintén nem az anyagi felhalmozás logikája szerint működik,

a közösségen belüli presztízst a javak megosztása garantálja. Tehát, ahogy Keith Hart az utószavában írja, az antropológiai hagyományban a kutatott közösségek mássága egyben a saját társadalmi szerveződés kritikáját jelentheti, s a kötet egyes tanulmányai mintha ezt az antropológiai hagyományt folytatnák. Mindez nem jelenti azt, hogy a kötet ne venné figyelembe, hogy a szóban forgó közösségek szerveződését meghatározza strukturális pozíciójuk és szélesebb társadalmi kontextusuk; a kötet tanulmányai csupán nagyobb hangsúlyt fektetnek az egyedi megküzdési stratégiák bemutatására, amelyek e közösségek esetében legfőképpen a nagy strukturák repedéseiben való mozgást jelentik, amelyet az antropológiai cigánykutatás hagyománya a „niche” fogalommal ír le.

A köztesség gazdasági pozíciójának antropológiai leírása számos szociológiai és társadalomtörténeti tapasztalat megértéséhez segíti hozzá az olvasót nem kizárólagosan a cigányság, hanem általában véve a kisebbségi peremhelyzetek értelmezése kapcsán. A kötetben szereplő cigányok, ahogy Simmel írja, voltaképpen olyan idegenek, „akik ma is jönnek és holnap is maradnak”, és akik „egy adott, lehatárolt környezethez rögzülnek, de helyzetüket az határozza meg, hogy nem tartoznak ide eleve” (Simmel 2004: 56–60). A kötetben szereplő, peremhelyzetben lévő cigány gazdasági szereplők is idegenek: olyan igényeket és szükségleteket elégitenek ki, melyek a másik (domináns) közösség számára elérhetetlenek és stigmatizáltak, így etnikai különállásuk folytán gazdasági réseket tartanak fenn. A kötet erőssége és szerkesztői szándéka, hogy túllépjen a tisztán gazdasági leíráson, és a keresleti réseket betöltő köztes (*in-between*) pozíciókat ne csupán a keresleti oldalról értelmezze, hanem rekonstruálja azokat a társadalomszervező formákat, melyek a köztes pozíció fenntartásához szükségesek. A tanulmányok nagy része azt vizsgálja meg, hogy ez az akár évszázados marginális pozíció hogyan alakított ki adaptív stratégiákat, amelyek főként a „niche”-ek megtalálására épülnek. A vasgyűjtés, a lókupeckedés, az utcai kereskedelem legkülönbözőbb formái, a jóslás, a koldulás, az uzsora, az alkalmi munkák mind olyan tevékenységek, amelyeket nem fed le teljesen a formális gazdaság szabályrendszere. Az informális gazdaság keretei közötti boldogulás a kötet szerzői és a szerkesztők szerint nem pusztán egyfajta marginális pozíciót feltételez, hanem olyan kreativitást és helyzetfelismerést, ami ellenállási potenciállal is bírhat az elnyomott etnikai pozíció ellensúlyozására.

De miért érdekesek az informalitásba szoruló cigány közösségek a szélesebb olvasóközönség számára? – teszik fel a szerkesztők a kérdést. Ahogy a kötet bevezetőjében hangsúlyozzák, a kiszolgáltatottság megélése a neoliberalizáció térnyerése nyomán egyre erőteljesebb tapasztalattá válik a szélesebb társadalmi tömegek számára. A köztes helyzet fenntartásához és a rések (*niche*) betöltéséhez szükséges flexibilitás, rugalmasság és a bizonytalan pozíció, kiszolgáltatottság ugyanis az 1970-es és 80-as évektől a munkaerőpiac egyre több szereplője számára kényszerű adottsággá vált. A bér munka válságával jelentkező folyamatok, úgymint a foglalkoztatás új, speciális formái, a bizonytalanává váló, prekarizálódó munkakörülmé-

nyek egyre inkább hasonlítanak a köztes tereket betöltő informális gyakorlatokhoz. A munkás jogállása a formális munkaerőpiaci szektorokban is egyre inkább háttérbe szorult a munkafeladat követelményeihez képest (Castel 1998: 365). Így azok a készségek, amelyek egykoron egy szűkebb, etnikailag meghatározott „gypsy economy”-t jellemeztek, ma már széles körben elterjedt tapasztalattá váltak. Ahogy a kötet szerzői írták, „eljött a cigányok ideje”, azaz a fősodorú modernizációs elméletekkel dolgozó társadalomtudományok művelői számára is fontossá válhat azoknak a gazdasági-társadalmi formáknak a tanulmányozása, melyeknek számosságuk és milyenségük folytán korábban nemigen tulajdonítottak kiemelkedő jelentőséget. A *Gypsy Economy* tehát a szerkesztők szerint kitűnő metaforája a neoliberalizációból fakadó változásoknak.

Kétségtelen tény, hogy a bérmunka válsága érdekes metafora tárgyává teszi az informális gazdaságban tevékenykedő cigány közösségeket, de talán kicsit háttérbe szorítja a neoliberais fordulat cigány közösségekre gyakorolt hatását. Ne felejtjük el, hogy habár a cigány közösségek történetileg kevésbé kapcsolódtak az állami ellátórendszerekhez és a formális munkaerőpiachoz, a szóban forgó intézményeket ért hatások a cigány közösségeket is még inkább kiszolgáltatottá tették. A fenti metafora ugyanis előfeltételezi, hogy ezek a közösségek eleve sokkal gyengébben kapcsolódnak a formális munkaerőpiachoz, holott éppen a kötet egyes tanulmányai hívják fel arra a figyelmet, hogy mennyire lényeges elem a bérmunka vagy éppen annak krónikus hiánya e közösségek életében. Jan Grill tanulmánya bemutatja, hogy az Angliába kivándorló szlovákiai romák az otthon maradtakhoz képest pontosan a bérmunkán keresztül igyekeznek jobb pozíciót elérni. Legmarkánsabban Durst Judit és Tomas Rustic uzsoráról szóló tanulmányai érzékeltetik, hogy ugyan az állam és a formális bérmunka kivonulása újabb niche-eket termel, de ezek nem csak lehetőségeket biztosítanak, hanem a kiszolgáltatottság újabb eszközeiként is szolgálnak. Pulay Gergő cikke pedig talán a legjobb példa arra, hogy „a marginalitás új rezsimjei” (Wacquant 2011) által kitermelt térbeli stigmatizációs eljárások hogyan hatnak az egyébként államon kívüli, informális, utcai kereskedelemre. Pulay cikkében világosan rámutat arra, hogy a makroszintű, strukturális erők és a mikroszinten megfigyelhető etnográfiai gyakorlatok hogyan hatnak egymásra, valamint az informális intézményen kívüli gyakorlatokat hogyan befolyásolja tágabb társadalmi-intézményi kontextusuk. A kötet talán legnyugtalanítóbb kérdése éppen az, hogy az informalitásba szorult és erre berendezkedett közösségek tevékenységeit mely esetekben értelmezhetjük kreatív megküzdési stratégiaként, és mikor válnak ezek a stratégiák a kiszolgáltatottság folytán elnyomó, önkizsákmányoló, destruktív tevékenységekké. Milyen szélesebb makrotársadalmi folyamatok szükségesek ahhoz, hogy inkább ez előbbi, és ne az utóbbi álljon fenn, még ha ez a kettő nyilván nem ilyen élesen különböztethető is meg egymástól. A kötet tanulmányai az antropológiai perspektívából és a terjedelmi korlátokból fakadóan nyilvánvalóan inkább a közösségek és egyének létfenntartási stratégiáira helyezik a hangsúlyt; arra, hogy

hogyan zajlik a szimbolikus értékteremtés még az olyan szélsőségesen előnytelen strukturális állapotban is, amelyben az uzsorát igénybe vevő romák élnek. Durst Judit szépirodalmi igényességgel mutatja be, ahogyan az uzsorások kliensei, akik más perspektívából nézve a leginkább kirekesztett társadalmi szereplők, pozitív értékekkel ruházzák fel a helyi „kamatost”, mondván: „ő legalább ad”. És valóban, ahogy Tomás Hrustic is írja tanulmányában, ezek az emberek înséges időkben nem fordulhatnak máshoz, mint az újonnan született niche legkreatívabb felhasználójához: a helyi uzsoráshoz.

A könyv által kínált perspektíva kétségtelenül hiánypótló a magyarországi cigánykutatások felől nézve, és lefordítása mindenképpen szükséges lenne egy több nézőpontot bevonó tudományos diskurzushoz. E diskurzus legfőbb tétje a makrotársadalmi és gazdasági folyamatok, valamint a helyi közösségek működésének egy keretbe helyezése lenne, ekkora feladatot azonban ez a kötet a maga húszoldalas esettanulmányaival nyilvánvalóan nem vállalhat magára, pusztán elindíthatja a párbeszédet.

Irodalom

- Castel, R. (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest: Max Weber Alapítvány–Wesley Zsuzsanna Alapítvány.
- Simmel, G. (2004): Exkurzus az idegenről. In Biczó G. (szerk.): *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen: Csokonai, 56–60.
- Wacquant, L. (2011): Lakóhelyi megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat*, 13. http://fordulat.net/pdf/13/F13_wacquant.pdf (letöltés: 2016. június 3.).